

Archivariorum historicorumque magistra

Dr. Rani Boobally

Archivarium historicorumque magistra

Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

SZERKESZTETTE

Kádár Zsófia
Lakatos Bálint
Zarnóczy Áron

Magyar Levéltárosok Egyesülete
Budapest, 2013

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

A kötet az NKA támogatásával jelent meg.

A kötet kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Az ünnepelt fényképét Várhelyi Klára (Róma) készítette.
A kötetben szereplő térképeket Nagy Béla (MTA BTK TTI) rajzolta.
A borító és a tördelés Abinéri Gábor munkája.

A borítón a közölt tanulmányokhoz tartozó képek részletei láthatók.

ISBN 978-963-87475-3-2

© A tanulmányok szerzői, 2013

Fotó © Várhelyi Klára, 2013

Szerkesztés © Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron, 2013

Képmelléklet © a tanulmányok szerzői, 2013

Kiadja a Magyar Levéltárosok Egyesülete

www.leveltaros.hu

Felelős kiadó: Tyekvicska Árpád, elnök és Décsey Sándor, titkár

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.

Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

Köszöntő (KENYERES ISTVÁN)	11
Tabula gratulatoria	15
Előszó (KÁDÁR ZSÓFIA, LAKATOS BÁLINT, ZARNÓCZKI ÁRON)	19
Rövidítésjegyzék	21
I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA, TÉRKÉPHASZNÁLAT	
BOLLÓK ÁDÁM: Magángondolatok temető, település és településtörté- net viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében	25
<i>Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries</i>	69
CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarország helye Kelet-Európában. A <i>Descriptio Europae Orientalis</i> országleírásai	71
<i>The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the Descriptio Europae Orientalis</i>	82
TÓTH KRISZTINA: Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században	83
<i>Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century</i>	101
LAKATOS BÁLINT: Lázár deák <i>Tabula Hungariae</i> -jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat	103
<i>Settlements on Lazarus' Tabula Hungariae (1528) and Late Medieval Road Network</i>	128

TRINGLI ISTVÁN: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése	129
<i>Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region</i>	142
TÓTH GERGELY: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás <i>Notitiájában</i>	143
<i>What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's Notitia</i>	163
KULCSÁR KRISZTINA: Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról	165
<i>Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn</i>	188
REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél	189
<i>Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary</i>	215
TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus	217
<i>Einige Katastralunterlagen</i>	235
BERTÉNYI IVÁN: A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században	237
<i>Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert</i>	242
 II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM	
BESSENYEI JÓZSEF: <i>Litterae ad Cameram exaratae</i> . A Magyar Kamarához intézett levelek, különös tekintettel a magyar nyelvűekre	245
<i>Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache</i>	255
TUSOR PÉTER: Pázmány pápai bullái és palliuma. (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)	257
<i>Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)</i>	275

FAZEKAS ISTVÁN: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához	277
<i>Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622. Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Tállyai, Übersetzer der Historiarum de rebus Ungaricis libri</i>	292
KÁDÁR ZSÓFIA: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)	293
<i>Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr</i>	327
KALMÁR JÁNOS: A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből	329
<i>Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren</i>	343
 III. TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK	
NAGY BALÁZS: Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések	347
<i>Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches</i>	357
E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)	359
<i>Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)</i>	389
KÖRMENDI TAMÁS: Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában	391
<i>The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages</i>	408
PÁLFFY GÉZA: Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból	409
<i>Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries</i>	432

DRASKÓCZY ISTVÁN: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban	433
<i>Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945</i>	451

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA: Üres honor	455
<i>Empty honor</i>	476

LACZLAVIK GYÖRGY: Várday Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlatja	479
<i>An Outline of the Activity of Pál Várday, Archbishop of Esztergom</i>	500

SZÖGI LÁSZLÓ: Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig	501
<i>Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century</i>	520

MOLNÁR ANTAL: A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia	521
<i>The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia</i>	538

DOMINKOVITS PÉTER: Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján	541
<i>Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhundert</i>	564

KENYERES ISTVÁN: A félharmincad 1635–1638-ban	567
<i>Der Halbdreißigstzoll, 1635–1638</i>	591

OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA: A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században	593
<i>Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century</i>	610

OROSS ANDRÁS: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján	611
<i>Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert</i>	628
MIHALIK BÉLA VILMOS: Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kageneck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében	629
<i>Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kageneck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703</i>	644
GÉRA ELEONÓRA: Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése	645
<i>Die Enthüllung von Don Thomaso Raspassani, dem „ungarischen” Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)</i>	671
TUZA CSILLA: A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es céhrendelet előzményei	673
<i>Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761</i>	688
BORSODI CSABA: A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgái 1770–1780 között	689
<i>The Officials, Personnel and Servants of the Eistenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)</i>	704
Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013) (összeállította: LAKATOS BÁLINT).....	707
MELLÉKLET (képmelléklet Dominkovits Péter, Körmendi Tamás, Pálffy Géza és Török Enikő tanulmányaihoz).....	I–XVI

Rövidítésjegyzék*

Levéltári és kéziratári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
DL	Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár. – <i>Diplomatikai Levéltár. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.</i> Szerk. Rácz György. Internetes kiadás (DL–DF 5.1), 2010.
DF	Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fénygyűjtemény. – <i>Diplomatikai Fényképtár. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.</i> Szerk. Rácz György. Internetes kiadás (DL–DF 5.1), 2010.
MTAKK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár
OSZKK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Handschriftensammlung
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv (Wien)
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HKA	Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv
HFU	Hoffinanz Ungarn

* A rövidítésjegyzékben azokat a levéltári és kéziratári forrásokat, szakirodalmi tételeket és intézményneveket tüntettük fel, amelyeket több szerző is használt. Ezért a lábjegyzetekben és a tanulmányok végi bibliográfiákban csak a rövidítésüket tüntetjük fel, feloldásuk itt található.

Szakirodalom

- BAK 1997a BAK Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 1997 (História könyvtár. Monográfiák 9/1.).
- BAK 1997b BAK Borbála: A koronaórség fizetlensége. Thurzó Szaniszló nádor 1624. évi Zágráb szabad királyi városhoz küldött levele. In: *Miscellanea fontium historiae Europiae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. KALMÁR János. Budapest, 1997, 89–106.
- CIH I–IV *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. [I.] 1000–1526. évi törvényczikkek. [II.] 1526–1608. évi törvényczikkek. [III.] 1608–1657. évi törvényczikkek. [IV.] 1657–1740. évi törvényczikkek*. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen. Jegyz. NAGY Gyula, MÁRKUS Dezső. Budapest, 1899–1900.
- ENGEL 2002 ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Térinformatika: KOLLÁNYI László, SALLAY Ágnes. Budapest, 2002.
- ÚMÉL I–VI *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I–VI. köt. Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001–2007.

Intézmények

- ELTE BTK Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest)
- MTA BTK TTI Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete (Budapest)
- OSZK Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

TUZA CSILLA

A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es céhrendelet előzményei

A céhek helyzete Magyarországon a 18. század első évtizedeiben

A 16–17. század gazdaságpolitikáját Magyarországon a háborús helyzet határozta meg: a hadseregellátásnak a megszervezése, a kamarai jövedelmek behajtása elsődleges szempontokat élvezett. Az állandó háborúkra és a védelemre berendezkedett országban már csak a területi szétdaraboltság miatt sem beszélhetünk egységes, hosszú távra tekintő gazdaságpolitikáról, -fejlesztésről. A céhek működéséről, az ország gazdasági életében betöltött szerepükről a fenti időszakban nem sokat tudunk: a helyi igényeket elégítették ki, és áruik legfeljebb a megyehatárig, a heti vagy országos vásárokig (sokadalmakig) jutottak el. A területi kiterjedést és a vonzáskörzetet tekintve kiemelkedőnek és egyedülállónak számítottak a 17. században Kassa céhei, amelyeknek a leánycéhei Felső-Magyarország egész keleti részét behálózták.¹

A felszabadító háborúk után, a 17. század végén igen sok új céh alakult,² ezek azonban a régi céhek mintájára jöttek létre: privilégiumaik, belső szerkezetük, feladataik, céljaik semmi újat nem hoztak a céhes életbe. Az új berendezkedési tervek a gazdasági élet élénkítésére, ezen belül az ipar fejlesztésére is tartalmaztak elképzeléseket.³ Míg Nyugat-Európában a gyorsabb iparosodás, a nagyobb népsűrűség indukálta nagyobb felvevőpiac és a rendelkezésre álló fölös számú munkaerő hamarabb teremtette meg annak lehetőségét, hogy az ipari termelés kiléphessen a céhes keretek közül, – és természetesen emiatt hamarabb teremtődött meg az állam részéről is az igény a céhek ellenőrzésére –, addig Magyarországon

¹ Kassa céheire, a vonzáskörzet kiépítésére lásd H. NÉMETH 2004, 2. köt., 133–190.

² Ezeknek elterjedésére, fajtáira, jellemzőire lásd EPERJESSY 1967.

³ Az említett berendezkedési tervek: az *Einrichtungswerk*, ennek kritikai forráskiadását bevezető tanulmánnyal lásd KALMÁR-VARGA 2010, a rendek elképzelésére lásd IVÁNYI 1971, valamint IVÁNYI 1987.

csak a 18. századra jutott el odáig a gazdaságpolitika, hogy a céhes keretek lazításával is foglalkozzon.⁴

A Rákóczi-szabadságharc elodázta ugyan a céhekkel kapcsolatos állami szabályozást, de már az 1715-ös, majd az 1723-as országgyűlésen is törvényt hoztak a legfontosabb kérdésekben. Az 1715. évi LXXIX. tc. a céhek hátrányos visszaéléseit törli el (sajnos ezeket a visszaéléseket nem határozza meg konkrétan). Az 1723. évi LXXIV. tc. ezt a korábbi rendelkezést erősíti meg, továbbá kimondja azt is, hogy azok az iparosok, akik a földesuraknak saját szükségletre dolgoznak, céhektől ne háboríttassanak (3. §), valamint, hogy a király hatáskörébe tartozik a céhek jogainak korlátozása, illetve megszüntetése (4. §). A rendelkezéseket azonban tartalommal kellett megtölteni, és ez az 1723-ban felállított Helytartótanács feladata lett.

A Helytartótanács az 1720-as években a céhek viszonyainak vizsgálatával kezdte el feladata végrehajtását, és a hiányosságok és visszasságok megszüntetésére, illetőleg a céhek és a kézműipar fejlesztésére javaslatokat is tett. E munka megkezdéseként 1725 tavaszán az Országos Biztosság négy kerületi biztosa felmérte a területéhez tartozó települések gazdasági fejlettségét és jövőbeni fejleszthetőségét, és jelentést tett a Helytartótanácsnak a gazdaság helyzetéről, valamint javaslatokat terjesztett elő annak fellendítésével, problémáinak esetleges megoldásával kapcsolatban.⁵

Ezeknek a jelentéseknek a kiértékelése után 1725 decemberében a Helytartótanács körlevelet intézett a megyékhez és szabad királyi városokhoz a célból, hogy a beérkezett részletesebb jelentéseik alapján felmérje, mennyi és milyen iparos él az adott törvényhatóság területén, és milyen további igénye lenne a kérdéses területnek iparosok betelepítésére vonatkozóan.⁶ A megyék 1726 elején küldték be válaszaikat.⁷ Az országos felmérés iparáganként, területenként eltérő és igen vegyes képet mutatott,

⁴ A kor meghatározó gazdasági áramlata Ausztriában a kameralizmus. Ennek legjelentősebb képviselője Philipp Wilhelm Hörnigk, akinek *Österreich über alles, wann es nur will* c. műve még a 18. század végén is gazdasági alaptankönyvként funkcionált. A kameralizmus megjelenési formáinak bemutatása a magyar gazdaságpolitikában, ill. Hörnigk és más korabeli gazdasági szakemberek műveinek elemzése nem tartozik a tanulmány keretei közé, ezért ettől itt eltekintünk. Hörnigk alapmunkájának forráskiadását bevezető tanulmánnyal lásd OTRUBA 1964.

⁵ A kerületi biztosok jelentéseit lásd MNL OL C 20 1725. márc. 1., a jelentések értékelésére: TUZA 2005.

⁶ A körlevél tartalmát lásd MNL OL C 35 Idealia Nr. 2.

⁷ A megyék beküldött jelentéseit röviden, felsorolásszerűen értékeli HECKENAST 1971; részletesen és más felmérésekkel összehasonlításban: TUZA 2005.

de ennek ellenére megállapítható, hogy az alapvető problémák mindenhol egyformák voltak.⁸ Ezeket a bajokat négy csoportba lehet sorolni:

1. A vásárokkal, vásárjoggal kapcsolatos kiváltságok megnyirbálása (kontárok áruinak és szerszámainak elkobzása, idegen árusok áruinak két mérföldön belüli elkobzása, látópénz szedése stb.).

2. A különböző taxák csökkentése (mesterfelvételi taxa, inasfogadási taxa, mesterasztal stb.).

3. Vallási pontokra (akatolikusokra) vonatkozó kiváltságok megerősítése, eltörlése vagy éppen előírása.

4. Inasok, legények rendtartására vonatkozó pontok módosítása.

A Helytartótanács rendezésre tett javaslatai azután e problémák mentén kristályosodtak ki.

III. Károly kísérletei a céhek rendezésére

Általában elmondható, hogy az 1720-as és 1730-as évek céhszabályozásának jellemzője, hogy a Helytartótanács egy-egy eset elbírálásakor mindig megvizsgálta azt is, hogy az eléje került ügy mennyire egyedi és mennyire általánosítható. Ha egy-egy kirívó eset általánosan jellemzőnek találtatott, a Helytartótanács jogorvoslattal élt: az uralkodó elé terjesztett, és általa azután megerősített határozat egyszersmind az egész iparágra (vagy az összes magyarországi céhre) királyi rendeletként lépett érvénybe. Ilyen feltűnő eset volt például Eder Pál pozsonyi kőműves esete, akit a főcéh a magisztrátus utasításai ellenére sem akart átvenni a leánycéhből, mindenféle kifogással élt, és végül csak évekig tartó huzavona után kerülhetett be a céhbe. A Helytartótanács határozata az Eder Páléhoz hasonló esetekben országosan érvényes királyi rendeletként jelent meg.⁹

Ebben az időszakban számos olyan királyi rendelet született, amely a céhek fentebb is említett visszaéléseit próbálta megszüntetni, ezáltal szabályozta a céhes élet kereteit, és némileg tágított is azokon.

A Helytartótanács rögtön működésének kezdetén bekérte a céhleveleket, hogy a középkori maradványokat kigyomlálhassa, és az indokolatlanul magas taxákat, a céhfelvételt megnehezítő artikulusokat eltörölhesse. A bemutatott céhleveleket a Helytartótanács felülvizsgálta, bizonyos

⁸ Az 1720–30-as évek céhes problémáinak vizsgálatára és megoldásaira helyhiány miatt nem térünk ki. Ezekről részletesen lásd TuzA 2012.

⁹ Az ügy iratait és az erről szóló királyi rendeletet lásd MNL OL C 13 1727. júl. 31., szept. 9., 1728. ápr. 19., 1730. máj. 19., C 19 1727. szept. 3. repos.

artikulusokat eltörölt, másokat módosított.¹⁰ A céhprivilegiumok felküldése azonban nagyon lassan ment, mivel a céhek nyíltan dacoltak a Helytartótanáccsal. 1730 októberében a Helytartótanács egy királyi rendeletben az összes megyét és szabad királyi várost utasította, hogy az ott működő céhek céhleveleit gyűjtsék össze és küldjék fel, (kivéve, ha már erre korábban sor került), mert azokat a céheket, amelyek egy éven belül nem hajtják végre ezt az utasítást, feloszlatják.¹¹ Ezt a felszólítást többször is megismételték, de ennek ellenére még az 1750-es években is panaszkodott a Helytartótanács a céhlevelek felülvizsgálatának lassúságára. A legtöbb céh nem akarta elfogadni az új céhlevelet és a régivel élt tovább, a Helytartótanács számos esetben arról panaszkodott, hogy a céhek nem hajtják végre ezirányú utasításait.¹²

Az 1730-as években felgyorsult a céhek szabályozása, belügyeik rendezése, visszaéléseik megszüntetése. Ennek oka a Német-római Birodalomban 1732-ben életbe léptetett céhreform, amelynek bevezetését – a magyarországi sajátosságok figyelembe vételével – 1733-ban III. Károly a Magyar Királyságban is elrendelte.¹³ Mivel a magyarországi céhek mind az államhoz való viszonyukban, mind a gazdaságban betöltött szerepüket tekintve más helyzetben voltak, mint a németországiak, ezért a birodalmi céhreformot nem lehetett, és nem is akarták teljes egészében Magyarországon bevezetni. A rendelet azokat a pontokat vette át a birodalmi reformokból, amelyek kitágítják a céhes kereteket és védik a legényeket, a céhen kívül rekedt iparosokat, illetve szabályozzák a céhek belső életét.¹⁴ Így több rendeletben is szabályozták a leánycéhekből vagy más város céheiből érkezett mesterek főcéhbe való átvételét.¹⁵ A legsúlyosabb

¹⁰ Igen érdekesek azok a céhlevelek, amelyeket a kancellárián széljegyzetekkel láttak el. Ezeknek vizsgálatából megállapíthatjuk, milyen pontokat töröltek ki az eredetiből, hogyan módosították az egyes artikulusokat, ill. milyen újdonságokat fűztek hozzá a céhlevélhez, vagyis melyek voltak azok a területek, ahol a Helytartótanács újításra és javításra törekedett. A két legtanulságosabb ebből a szempontból a körmöcbányai vargák céhlevele (MNL OL A 35 1735. márc. Nr. 61.), ill. a kassai csizmadiák céhlevele (MNL OL A 35 1735. ápr. Nr. 11.)

¹¹ MNL OL C 21 1730. okt. 24.

¹² MNL OL C 35 Idealia, MNL OL C 42 Idealia miscellanea Nr. 1-101. A beküldött céhlevelek összesítéseit, az egyes helységeken belül működő, már megújított céhlevéllel rendelkező céhek összeírásait lásd MNL OL C 25 Extraserialia.

¹³ A 17. század végi, 18. század eleji összbirodalmi céhpolitikára és az ekkor előkészített, és majd 1731-ben kikristályosodott birodalmi céhreformra lásd WINZEN 2002.

¹⁴ III. Károly céhreformjainak részletes bemutatását és elemzését lásd TUZA 2012.

¹⁵ MNL OL C 13 1727. júl. 31., 1732. márc. 10., 1730. máj. 19., C 21 1732. dec. 30., 1733. febr. 28.; a lista korántsem teljes.

visszaéléseket a céhek a vásárokon követték el más céhek vagy kontárok rovására, ennek eredménye lett, hogy királyi rendelettel oldották meg a legtöbb gondot okozó problémát: betiltották a látópénz szedését.¹⁶

Az árusítási-értékesítési, anyagbeszerzési problémák és az ezekkel kapcsolatos visszaélések azonban szinte eltörpültek a céhből kiszorult legények lázongásai és tiltakozásai mellett. A legényekkel, inasokkal kapcsolatos problémák az 1720-as évektől váltak egyre égetőbbé. A céhek bezárkóztak, limitálták tagjaik számát, illetve előnyben részesítették a mesterek fiait és rokonait, így köreikből egyre nagyobb tömegben szorultak ki a tanulni vágyó inasok, illetve a felszabadult legények.¹⁷ Az inasfelvételt már eleve nehezítette a magas szegődtetési díj, illetve egyre gyakoribb panasz lett, hogy a mester nem tanítja a mesterségre az inast, hanem házi-cselédnek használja. Az 1730-as évektől kezdve az inasokat érintő panaszok miatt a céhlevelekben még azt is megszabták, hogy egy mester csak annyi inast tarthat összesen, amennyit biztosan és jól tud tanítani.

Magyarországon azonban az 1750-es évek elején még nem voltak ún. legénytársaságok; a céhből kiszorult és elkeseredett legények nem jelentettek kezelhetetlen tömeget. Szintén nem kellett még erőteljesebben fellépni a Nyugat-Európában általánosan elterjedt *Blauer Montag* tartása ellen sem, mert ekkor még ez Magyarországon nem honosodott meg.¹⁸

¹⁶ MNL OL C 13 1734. dec. 17.

¹⁷ Annak bemutatására, hogy ez a probléma milyen mértékig és milyen sokáig megoldatlan maradt, a tanulmány időhatárain messze túlmutató forrásra hivatkoznék. A Helytartótanács még az 1800-as évek elején is foglalkozott azzal, hogy a céhből kiszorult legények felvételüket kérik különböző céhekbe, és egy-egy ügy évekig elhúzódó intézéséből látszik, hogy a céhek milyen sikeresen ellenálltak. A teljesség igénye nélkül lásd MNL OL C 64 1796 F. 102., 1802 F. 141., 1803 F. 67., F. 74., F. 76., F. 102., 1804 F. 77., F. 78., F. 87., 1811 F. 50.

¹⁸ 1743-ban a vargalegények tettek arra kísérletet, hogy társaságot alapítsanak, amit a Helytartótanács azonnal betiltott, ugyanígy figyelmeztette a legényeket, hogy ne tartsanak korhelyhétfőt és az öreglegények ne próbáljanak intézményekbe tömörülni. Hogy ez mennyire elszigetelt és jelentéktelen próbálkozás volt, az is mutatja, hogy még a helység nevét sem adják meg, ahol ez történt. Mivel Magyarországon ezek az egyletek még ismeretlenek voltak, az intézkedéseket inkább megelőzőnek tekinthetjük (MNL OL C 50 *Collectio benignarum normalium resolutionum regiarum in cehalibus*, MNL OL C 25 *Idealia* Nr. 1.). Az 1750-es céhreform-tervezetben megemlítik a *Blauer Montag* betiltását, amihez a Helytartótanács ekkor is még csak annyit fűz hozzá: „*Salubris dispositio.*” (MNL OL C 42 Fasc. 11. Nr. 103., a forrás kiadását lásd TUZA 2008.)

A céhek helyzete az 1740-es és 1750-es években

Mária Terézia uralkodásának kezdetén nem a céhek sorsa volt a legfontosabb politikai-gazdasági probléma; a királynő elsősorban nem a céhek kérdésével foglalkozott. Így az 1740-es években a Helytartótanács mind az ellenőrzés, mind a végrehajtás területén változtatás nélkül folytatta velük kapcsolatban a korábbi évek gyakorlatát. Sziléziával azonban 1748-ban fontos, fejlett iparú országrész veszett el, és a hiányzó ipart a birodalmon belül kellett pótolni, újjáéleszteni. Semmiképpen sem felejthetjük el, hogy mind az uralkodónak, mind a Helytartótanácsnak a rendelkezéseit, javaslatait nem csupán a magyar gazdaság fejlesztése, hanem ennek a gazdaságnak az összmonarchia keretébe való beillesztése jellemezte. Eckhart Ferenc munkájában¹⁹ ugyan a kizsákmányolt, elnyomott, egyoldalú gazdasági fejlődésre kényszerített ország képe jelenik meg, de ő sem tagadja: Mária Terézia gazdaságpolitikáját és így az iparpolitikát, céhpolitikát is alapvetően az egységes birodalmi szemlélet határozta meg.

Az 1750-es évekre a nagy létszám miatt már kezelhetetlenné kezdett válni a céhből kiszorult legények problémája. Ausztriával ellentétben Magyarországon nem voltak király szabadjai kézművesek (*Hofbefreite*), akik mentesültek bizonyos céhes kötelezettségek alól, és jövedelmüket, megélhetésüket az állami megrendelések biztosították.²⁰ Ugyanakkor az 1740-es évektől a nyugati határszélen egyre gyakrabban fordult elő az is, hogy az Ausztriában céhbe nem jutó és állami megrendelésektől is eleső legények Magyarországon kerestek boldogulást, és magyarországi céhbe kérték felvételüket. Az egyik legkirívóbb példa Johann Holtzhey bécsi serfőző legény esete volt, aki Bécsből kiszorulva Pozsonyban keresett megélhetést. Mivel legkönnyebben úgy lehetett céhbe jutni, ha egy legény elvette egy mester özvegyét vagy leányát, Holtzhey egy pozsonyi özvegyet keresett magának. Végül mégis inkább egy mészáros lányát vette feleségül, és el is ment a városból. A pozsonyi céh a bécsi anyacéh bírósága elé idéztette Holtzhey-t, ahol az természetesen nem jelent meg.²¹ Ez a példa is azt mu-

¹⁹ ECKHART 1922.

²⁰ A király kézművesei (*Hofbefreite*) Ausztriában már a 17. század második felében megjelentek. Meglétük és feladataik tökéletesen illeszkedik a Becher, Schröder és Hörnigk által kidolgozott kameralista gazdasági fejlődésbe és fejlesztésbe, és jelentősen hozzájárult az osztrák céhes rendszer felbomlásához. A jelenség elemzéséhez, a *Hofbefreite* szerepéhez és jelentőségéhez a gazdaság fejlődésében részletesen lásd OTRUBA 1931 forrásait és bevezető tanulmányát.

²¹ MNL OL C 42 Fasc. 15. Nr. 140.

tatja, csupán a céhbejutás volt fontos, ez még az eredeti foglalkozás elhagyását is megérte, sőt, Holtzhey esetében a panaszokból megtudhatjuk azt is, hogy még munkáját sem látta el megfelelően. A Helytartótanács végül az ilyen esetek elkerülése miatt kénytelen volt a külföldiek céhfelvételi és -alapítási kérelmét uralkodói engedélyhez kötni.²²

Az 1750-es években tehát Mária Teréziának szembe kellett néznie az-
zal, hogy atyja céhrendeleteit nem tartják be, az előremutató intézkedé-
sek végrehajtását rendszeresen és módszeresen sabotálják mind a céhek,
mind a törvényhatóságok, a Helytartótanács kezében pedig nincs haté-
kony eszköz a rendeletek végrehajtására. Ráadásul a meglévő nehéz-
ségek húsz év alatt csak elmélyültek. Ugyanakkor az államnak Magyar-
országon korántsem voltak olyan lehetőségei az anyagi támogatásra, az
állami megrendelésekre, mint Ausztriában.²³

Az 1761-es céhszabályozás és előzményei

1750. júliusában Fabiankovics György, a Helytartótanács többek között
céhüggyekkel is megbízott tanácsosa több olyan ügyet terjesztett az ural-
kodó elé, amelyet a Helytartótanács a céheken belüli visszaélések és az
1733-as rendelet be nem tartása miatt tárgyalt a korábbi években. Mária
Terézia elsősorban vizsgálgatni, tájékozódni szeretett volna ezekben az
ügyekben, ezért bekérte az 1733-as rendelet szövegét is, mégpedig a Hely-
tartótanács véleményezésével.²⁴

²² MNL OL C 42 Miscellanea Nr. 35.

²³ Mint már említettük, Ausztriában a 17. második felétől adtak ki privilégiumokat gyá-
rak és manufaktúrák alapítására, és állami megrendelésekkel segítették a céhen kívül
tevékenykedőket (lásd OTRUBA 1931). Magyarországon ezzel szemben korszakunkban
nincsenek manufaktúrák (Lotharingiai Károly tesz kísérletet Sassinban majolika-
gyártásra, ill. posztómanufaktúrák létesítésére, de ezek tönkremennek), ezeknek ala-
pítására elszórta az 1770-es években, nagyobb számban az 1790-es évektől kerül sor
(vonatkozó források 1785 előtt a MNL OL C 35 anyagában, 1785 után a MNL OL C 64
egy-egy éveinél). Ami az állami támogatást és megrendeléseket illeti, Grassalkovich
Antal kamaraelnök egy 1768. november 27-én kelt levelében azt írja Mária Teréziának:
a Magyar Kamarának nem áll módjában a gyáralapításokat támogatni, sem a hazaia-
kat, sem a külföldről betelepülni óhajtókat. (MNL OL E 211 II. series X. tétel)

²⁴ Az 1750-es helytartótanácsi véleménynek és az 1733-as céhrendeletnek forráskiadását
bevezető tanulmánnyal lásd TUZA 2008.

A Helytartótanács elsőként azt javasolta, számoljanak fel minden olyan céhet, amelynek nincsen az uralkodó által megerősített céglevele.²⁵ A tervezet részletesen rendelkezett a legényekről, az inasokról. Habár már III. Károly elrendelte a bizonyítványok kiadását a végzett inasoknak és legényeknek²⁶ – enélkül se vándorolni nem mehettek, se munkát nem vállalhattak –, még ekkor is előfordult, hogy a Helytartótanácsnak kellett erről intézkednie.²⁷

Sok panaszra adtak okot az anyacéh és leánycéhe(i) közötti függésből fakadó visszaélések. Az inas fogadását és tartását is szabályozás alá vették, az inasrendtartás felügyeletét a magisztrátusra bízta. A legnagyobb problémát a céhből kiszorultak számára az igen magas belépési taxák jelentették.²⁸

Összességében Fabiankovics a királynő számára jól áttekinthetően, pontokba szedve összefoglalta az 1733-ban kiadott rendeletet, a birodalmi gyakorlatot, és az egyes pontok mellé írta, hogy 1750-ben mi a megvalósult, létező magyarországi gyakorlat.²⁹ Fabiankovics javaslataiból és összefoglalásából az tűnik ki, hogy a legnagyobb gond az: senki nem ellenőrzi igazán a rendeletek betartását, nincs retorzió az ellenkező céhekkel szemben, sokszor maga a város, mezőváros támogatja a céhek ellenállását. A Helytartótanács elemzéséből az is kiderült, hogy III. Károly cégrendeletei – mivel a legtöbb cég nem tartotta be őket – sok változást nem hoztak, és az alapvető problémákat nem oldották meg.

²⁵ Poroszországban már 1737-ben sor került arra, hogy a nem uralkodói céglevéllel rendelkező céheket végleg feloszlassák. A porosz uralkodó ezután ún. Generalprivilegiumokat, egységes cégleveleket adott ki, ami uniformizálta a céheket, majd később II. Frigyes állami megrendelése az egymás közti konkurrenciát is letörte, és a század végére fel is bomlottak a céhes keretek. Erre lásd NAGY 1966 és MITTENZWEI–HERZFELD 1990.

²⁶ MNL OL C 13 1733. máj. 7., C 42 Fasc. 11. Nr. 103. 1733. júl. 27., C 1 1733. máj. 15.

²⁷ Az inasok, legények céhen belüli helyzetét számos tanulmány feldolgozta. Az ilyen jellegű munkák átfogó bibliográfiája DOMONKOS–NAGYBÁKAY 1992. Újabb szakirodalomra lásd SZULOVSKY 2005 végén lévő bibliográfiát. Folyamatosan bővülő elektronikus könyvtárral és publikációs listákkal legújabbban ajánlható honlap: <http://iparmuzeum.hu/sztkonyvtar.php> (2013. okt. 20.).

²⁸ Kutatásaim során az eddigi legmagasabb taxát – 250 Ft-ot – Josph Nidermayer budai ács fizette céhfelvételeért. Fellebbezett a városnál a magas taxa miatt, de a cég arra hivatkozott, hogy az 1 év próbaidő alóli felmentést is beleszámították a fizetségébe. (BTM KM Ctg. Buda – ács cég ülésjegyzőkönyve Nr. 4410.)

²⁹ Az 1750-es véleményezést nem ismertetjük itt részletesebben, mivel ennek elemzése megtörtént a már korábban említett forráskiadás bevezetőjében (TUZA 2008).

Míg az 1730-as években a vásárokon való visszaélések (látópénz szedése, idegen céhek áruinak elkobzása, elővásárlási jog megsértése stb.) tették ki a céhek elleni panaszok nagy részét, addig az 1750-es években a céhek bezárkózása vált a fő kérdéssé. A Helytartótanácsához érkező beadványok nagy része a céhből kiszorult legények kérelme volt céhfelvételre, illetve az irreálisan magas taxák mérséklésére. A céh a nekik nem tetsző mestereket pedig egyszerűen kizárta a céhből. Például Petrovszky Mihály korpónai szíjgyártó a Helytartótanácsához írt panaszában azt állította, hogy indoklás nélkül zárták ki, és a vizsgálat megállapította, hogy valóban így történt. A Helytartótanács utasítására végül orvosolták sérelmét.³⁰

Másokat a céhek saját kiváltságaikra hivatkozva próbáltak nemcsak a céhből, hanem az egyéb lokális munkalehetőségekből is kizárni. Ilyen esetekben a panaszos fél hiába próbált a magisztrátushoz fordulni, mivel a céhek a helyi vezetésben általában igen jól tudták érvényesíteni érdekeiket. Cziszár János komáromi fazekas például így fordult a Helytartótanácsához jogorvoslatért, mivel hiába kérte felvételét a céhbe, a céh elutasította, annak ellenére, hogy minden követelménynek megfelelt. Ezután a céh még azt kérte a magisztrátustól, hogy tiltsa el Cziszárt a céhen kívül, a város területén végzett munkától is. Cziszár esete nem volt egyedülálló, de fontos uralkodói rendelet született belőle: elrendelték, hogy a becsületes kézművesmunkától csak akkor tiltható el valaki, ha bizonyíthatóan bűntényt követett el.³¹ Ez a rendelet gyakorlatilag azt jelentette, ha valakinek megvolt a mesterétől kapott bizonyítványa, mely igazolta mesterségbeli tudását, akkor a céhen kívül is szabadon dolgozhatott. Így utasították el végül a pozsonyi gombkötő céhnek a kontárok elleni fellépését is, mivel a helytartótanácsi vizsgálat megállapította, hogy a város összes gombkötője megél, még több is találhatna munkát.³²

Mária Terézia céhrendeleteinek teljes vizsgálata egy másik tanulmány feladata. Itt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk: az 1750-es években a Helytartótanács már sokkal nagyobb eréllyel és határozottabban próbált érvényt szerezni a korábbi rendeletek betartásának. Így Gottfried Monzing rézműves legény esetében például, aki azt panaszolta, hogy a céh a törvény ellenére sem akart neki felszabadító levelet adni, a Helytartótanács nemcsak a felszabadítólevél kiadását rendelte el, hanem a céhnek 75 Ft kárpótlást is kellett fizetnie Monzing részére.³³

³⁰ MNL OL C 13 1756. szept. 6.

³¹ MNL OL C 13 1753. okt. 18.

³² MNL OL C 13 1753. aug. 30., szept. 25.

³³ MNL OL C 13 1753. jan. 2., jan. 29.

A határozottabb fellépést jól példázza a városoknak és megyéknek küldött 1756-os uralkodói utasítás is a céhlevelek bemutatásáról. Noha 1727 óta ezt az utasítást a Helytartótanács többször is kiadta, a céhlevelek bemutatása még 1756-ban sem történt meg mindenhol, mert az engedetlenségnek nem volt következménye. 1756-ban azonban Mária Terézia rendeletében azonnali hatállyal feloszlatta mindazon céheket, melyek nem mutatták be ellenőrzésre és jóváhagyásra céhleveleiket az illetékes törvényhatóság előtt. Ha nem is azonnal, de a céhek ezúttal tömegesen engedelmessé váltak, mivel a feloszlítás ekkor nem csak üres fenyegetőzés maradt.³⁴

Mária Terézia 1761 januárjában Gosztonyi István helytartótanácsi tanácsost bízta meg azzal, hogy készítsen egy összefoglalót a Szepesi Kamara területén működő és a legtöbb problémát jelentő céhekről, elemezze a helyzetet, és tegyen javaslatot a megoldásra. Gosztonyi január-február folyamán két referátumot is beterveztett a királynőnek.³⁵ Mivel ilyen rövid idő alatt nyilvánvalóan nem tudott volna átfogó véleményt alkotni, egészen biztosan a korábbi évek vizsgálataira és tapasztalataira támaszkodhatott, és benyújtott referátumait az 1750-es évek állapotának összegzéseként értelmezhetjük.

Első beszámolójában a magas taxák, főként a mesterfelvételi taxa miatti panaszok kivizsgálásáról tett jelentést. A legsúlyosabban érintett törvényhatóságok Abaúj, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Bihar, Gömör és Szepes vármegyék, a hajdúvárosok, valamint Kassa, Lőcse, Szeben, Eperjes, Késmárk, Bártfa, Debrecen és Szatmárnémeti városok voltak. Gosztonyi vizsgálata arra irányult, hogy 1) az itt működő céhek privilégiumleveleit megerősítette-e az uralkodó, 2) rendelkezik-e a kiváltságlevél az új mester felvételének körülményeiről, 3) megfelel-e a céh privilégiumlevele a Helytartótanács által kiadott modern előírásoknak.

A mesterfelvételi taxa a vizsgálatok szerint az érintett települések céheiben 38–96 Ft között mozgott, és ez néhány esetben a privilégiumlevelekben is rögzítve volt. A legtöbb céhlevélben viszont nem esett szó a különböző taxák összegéről, a céhek ezt teljesen önkényesen határozták meg. Ezzel nemcsak a céhbejutást nehezítették, hanem a vásári taxa, azaz a látópénz (egyébként már betiltott) szedése és önkényesen meghatározott összege a kereskedelmet is akadályozta. Ráadásul a Gosztonyi által vizsgált céhleveleket általában a helyi törvényhatóságok és a földesurak adták

³⁴ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1756.

³⁵ Mindkét jelentés: MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761.

ki vagy erősítették meg. Még a Bethlen Gábor által megerősített, kolozsvári anyacéh levelével élő céheket is találtak, és nem egy olyan leánycéh is működött, melyeknek anyacéhe Krakkóban székel. Gosztonyi azt javasolta, hogy az uralkodói céhlevéllel nem rendelkező céheket oszlassák fel, kapjanak új céhlevelet, és a leánycéhek függését az anyacéhektől mindenhol számolják fel. A mesterfelvételi taxát pedig 30 Ft-ban maximálta volna. Továbbra is fenntartotta volna azonban a mesterek leányát vagy özvegyét feleségül választó legényeknek és a mesterek fiainak céhbejutását könnyítő taxakedvezményt. A céhet illető 1 Ft-ig terjedő büntetés jogát viszont véleménye szerint 4 Ft-ra kellene emelni.

Második jelentésében Gosztonyi más helységek céheit is bevonta vizsgálatába, és referátumában sorra vette az általános, minden típusú céhre vonatkozó artikulusokat. Véleményezte a szokásokat, majd ahol szükségesnek látta, változtatásokat is javasolt. A vallási kérdéseket, katolikus körmeneteket és az akatolikus céhtagokat illető szokásokat továbbra is változatlanul hagyni látta szükségesnek. A céhmester választásában annyi módosítást javasolt, hogy duplájára kell emelni a büntetést a választáson való részvétel elmulasztásáért, mivel igen fontos lenne, hogy az évenkénti tisztújításon minden céhtag részt vegyen. Ugyanígy szigorúbban büntette volna a negyedévenkénti ülés elmulasztását. Gosztonyi az inasrendtartás szigorúbb betartatását is javasolta, szerinte különösen a magas taxát kell letörni, az inas csak 2 Ft-ot fizessen szegődtetésnél, és ugyanekkor 2 Ft-ot a legényeknek a befogadásért, továbbá nagyon szigorúan meg kell tiltani az inasok háztartásbeli foglalkoztatását. Ebben a tervezetben a 30 Ft-os céhfelvételi taxát illetően azt javasolta, hogy a könnyebbség végett ezt is két részletben fizesse ki az új mester: az első részletet a felvételnél, a másodikat fél év múlva. Az idegen helyről érkezett mesterek céhfelvételét is megkönnyítené, ha már egyszer céhtag valahol, és mesterségbeli tudását bizonyította, taxa és próbaév nélkül kötelező lenne felvenni.

Több egyéb kisebb rendelkezést is javasolt Gosztonyi: az árszabásokat utalják egyértelműen ismét a megyék hatáskörébe; abba a céheknek ne lehessen semmilyen beleszólásuk. A legényektől szedett zászlópénzt és társ-pohárt is felül kell vizsgálni, mivel szerinte ezek a szokások az amúgy is szegény legényeket erőn felül megterhelik. Ugyanekkor a céh szociális tevékenységének változatlanul hagyása mellett érvelt (tönkrement vagy beteg céhtagok segélyezése, özvegyek iparúzési joga, temetési szokások stb.).

Az 1761 márciusában kiadott, és azután többször is megismételt céhrendeletekben Gosztonyi javaslatai is visszatükröződnek. Mivel a legtöbb problémás ügy az 1750-es években a szepességi és környékbeli települé-

sekről érkezett, a Helytartótanács a Szepesi Kamarát is segítségül hívta. 1761. január 18-án érkezett be a kamara jelentése arról, hogy a szepességi városok céhei irreálisan magas belépési taxákat szednek, és a kamara területén működő 193 céhből mindössze 40-nek van bemutatott, uralkodó által jóváhagyott céglevele.³⁶ 1761. február 16-án egy körrendelet érkezett a Szepesi Kamara szerveihez Mária Terézia utasításával, hogy a kamara illetékességi területén működő céheket a mesterfelvételi taxa körüli visszaélések miatt azonnali hatállyal oszlassák fel, cégleveleiket szedjék be, és új, uralkodói céglevéllel lássák el őket. Az új céglevelek pedig a filiálékra nem lesznek érvényesek, azok visszaállítása nem történik meg: vagy megszűnnek, vagy uralkodói céglevelet fognak kapni. Ezt a körlevelet március 16-án kiterjesztették azután minden magyarországi megyére, és a céhek új, egységesen szabályozott céglevelet kaptak. A filiák megszűntek, új céhek alapítása pedig csak az uralkodó engedélyével történhetett.³⁷

1761 folyamán a rendeletet többször megismételték, egy-egy kiegészítéssel, módosítással ellátva. Így kiegészítésként került bele az, hogy a külföldiekre, illetve az ország más területeiről érkezőkre a céhek nem kényseríthették rá saját privilégiumaikat. A szabad királyi városokban pedig elrendelték, hogy a céhekkel kapcsolatban hozott uralkodói utasítással ellenkező hivatalnokokat azonnal függesszék fel, fizetésüket vonják meg.³⁸

A fent mondottakból kiderül, hogy Mária Terézia 1761-ben több lépésben, és nem egyetlen rendelettel rendezte a céhügyeket. Céhszabályozási politikája eredményesebb volt, mint III. Károly kísérletei, mivel egyrészt erélyesebben lépett fel az engedetlen törvényhatóságokkal szemben, másrészt a gazdasági fejlődés is a céhek elavult szabályainak megszűnése és a céhes keretek bomlásának irányába mutatott.

A céhes visszaélések felszámolása, a meghagyott artikulusok és keretek egységesítése kedvezően hatott mind a céhen belüli, mind a céhen kívüli iparűzésre. Ennek hatása elsősorban az 1770-es évektől kezdődően mutatkozott meg a manufaktúrák számának gyarapodásával, a céhen kívül rekedt „kontár” iparosok munkalehetőségének bővülésével, a céhen kívüli iparűzési engedélyek kiadásának gyakoribbá válásával.

³⁶ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761. jan. 18.

³⁷ MNL OL C 13 Liber regius 1761, 1761. febr. 23., C 25 Idealia Nr. 3. 1761. febr. 16. Circularia, ill. Idealia Nr. 3. 1761. márc. 16.

³⁸ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és múzeumi források

BTM KM	Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum (Budapest)
Ctgy.	Céhtörténeti gyűjtemény
MNL OL	
A 35	Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Conceptus expeditionum
C 13	Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata
C 19	Helytartótanácsi Levéltár, Relationes et protocolla consiliariorum
C 20	Helytartótanácsi Levéltár, Fasciculi mensium: Litterae
C 21	Helytartótanácsi Levéltár, Fasciculi mensium: Expeditiones
C 35	Helytartótanácsi Levéltár, Acta oeconomica
C 42	Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea
C 50	Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum ce-hale
C 64	Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum commerciale
E 211	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Lymbus

Szakirodalom

DOMONKOS–NAGYBÁKAY 1992	DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter: <i>Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája</i> . Budapest, 1992.
ECKHART 1922	ECKHART Ferenc: <i>A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában</i> . Budapest, 1922.
EPERJESSY 1967	EPERJESSY Géza: <i>Mezővárosi és falusi céhek a Dúnántúlon és az Alföldön 1686–1848</i> . Budapest, 1967.

- HECKENAST 1971 HECKENAST Gusztáv: Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle* 14(1971), 320–329.
- IVÁNYI 1971 IVÁNYI Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42(1971), 137–161.
- IVÁNYI 1987 IVÁNYI Emma: A magyar Einrichtungswerk. In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, BAGYINSZKY Istvánné. Salgótarján, 1987 (Discussiones Neogradienses 4.), 159–180.
- KALMÁR–VARGA 2010 *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Hrsg. von János KALMÁR, János V. VARGA. Stuttgart, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 39. Quellen 1.).
- MITTENZWEI–HERZFELD 1990 Ingrid MITTENZWEI – Erika HERZFELD: *Brandenburg–Preußen 1648–1789*. 3. Auflage. Berlin, 1990.
- NAGY 1966 NAGY István: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században 1690–1780. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17(1966), 59–109.
- H. NÉMETH 2004 H. NÉMETH István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*. 1–2. köt. (Doktori mestermunkák). Budapest, 2004.
- OTRUBA 1931 Gustav OTRUBA: *Österreichische Fabrikprivilegien von XVI bis XVIII Jahrhundert und ausgewählte verwandte Quellen zur Frühgeschichte der Industrialisierung*. Wien–Köln–Graz, 1931 (Fontes rerum Austriacarum 3. Abt. Fontes Juris 7).
- OTRUBA 1964 Gustav OTRUBA: *Philipp Wilhelm von Hörnigk: Österreich über alles, wann es nur will*. Wien, 1964.
- SZULOVSKY 2005 *A magyar kézművesipar története*. Szerk. SZULOVSKY János. Budapest, 2005.
- TUZA 2005 TUZA Csilla: A céhes ipar tendenciái 1725–1770. *Kút* 4(2005), 4. sz., 55–73.

-
- Tuza 2008 Tuza Csilla: III. Károly céhrendeleteinek hatása egy 1750-es vizsgálat tükrében. *Levéltári Közlemények* 79(2008), 251–277.
- TUZA 2012 Tuza Csilla: Céhszabályozási kísérletek, céhes viszonyok III. Károly uralkodásának idején. *Levéltári Közlemények* 83(2012), 131–174.
- WINZEN 2002 Kristina WINZEN: *Handwerk – Städte – Reich*. Stuttgart, 2002.

Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761

Die Zünfte, als mittelalterliche Institutionen verloren gegen das 18. Jahrhundert in den meisten west-europäischen Ländern ihre Bedeutung. In Mitteleuropa dagegen werden sie weiterhin als wichtige Mitglieder des wirtschaftlich-industriellen Lebens betrachtet. Bis in Österreich bereits Ende des 17. Jahrhunderts immer mehr Fabrikprivilegien ausgegeben wurden, und der kaiserliche Hof durch große staatliche Bestellungen die unabhängigen Handwerker den Zünften gegenüber unterstützte, erlebten die Zünfte zur selben Zeit in Ungarn eine Blütezeit. In den 1720–30er Jahren versuchte die neu aufgestellte Landesbehörde, der Statthaltereirat, das Zunftleben im Einklang mit den modernen wirtschaftlichen Richtungen zu organisieren und zu modernisieren. Die Verordnungen Königs Karl III. strebten sowohl nach der Regulierung des inneren Zunftlebens als auch nach der industriellen Entwicklung außerhalb der Zünfte. Während der 1730er Jahre konnten die Zünfte den inneren Markt mit ihren Produkten vollkommen versehen und befriedigen, und nur die verschiedenen veralteten Gewohnheiten, bzw. die unterschiedlichen, bunten Zunftprivilegien bedeuteten ein Problem. Gegen die 1750er Jahre galten bereits die Zünfte in manchen Wirtschaftsbereichen als die freie industrielle Entwicklung verhindernde, möglichst abzuschaffende Institutionen, auf anderen, weniger entwickelten Wirtschaftsgebieten aber mussten sie weiterhin aufrechterhalten werden. Königin Maria Theresia musste also einen Weg zum Kompromiß finden, wie die vorhandenen Zünfte unter bestimmten, regulierten Bedingungen entwickelt werden konnten, gleichzeitig aber auch einen Weg, wie manche Industriezweige außerhalb der Zünfte veranlaßt und gefördert werden können. Dieser Beitrag versucht darzustellen, wie diese Regelung 1761 – simultane für und gegen die Innungen – zustande kam.